

Гуманенко Л.П.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР І ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Серед народів Кримського півострова особливий інтерес сьогодні викликає життя і народна творчість кримських татар. Складна історична доля цього народу позначилася на фольклорних творах, які під впливом інших культур творчо засвоювали елементи цих культур, але не втрачали національної самобутності.

Пісні (йырлар), частівки (чынлар, манелер), прислів'я та приказки (аталар сезлери), загадки (тапмаджалар), епос (дестанлар), анекдоти (метисрелер), легенди (легендалар) та казки (масаллар)ⁱ – справжня скарбниця кримськотатарського народу, яка в певній мірі залежала від політичної ситуації, та ніколи не спустошувалася.

Древній півострів входив до складу багатьох великих держав: Скіфії, Понтійського царства, Римської імперії, Візантійської імперії, Хазарського каганату, Золотої Орди, Османської і Російської імперійⁱⁱ. Дослідники історії Криму основну увагу приділяли війнам та походам, а духовний світ, свята й щоденний побут освітлювалися недостатньо. Тому не дивно, що сьогодні ці питання дуже актуальні, а їх вирішення і дослідження допомогло б більш об'єктивно висвітлити проблеми національного характеру.

Поширення ісламу на території Криму, а разом з ним і активне засвоєння арабських слів відноситься до XIII-XIV ст. Разом з мусульманською культурою в Крим прийшло арабське письмо, нові власні назви, богословські книги і народнопоетичні твори. Писемність кримських татар до 1929 року була на основі арабського алфавіту, який неодноразово реформувався. Лексика кримськотатарської мови містить велику кількість арабізмів, які були запозичені в результаті політичних, економічних і культурних контактів.

Враховуючи ці факти, стає зрозумілим, чому фабула багатьох казок будується за принципом арабської казкової техніки, проте ця техніка використовується для оформлення теми специфічної для кримських умов.

Протягом IX-XVII століть формувався чудовий пам'ятник арабської народної словесності збірник "Тисяча і одна ніч", який був добре відомий у Криму і мав вплив на творення сюжетів і мотивів, лексики та стилю кримськотатарських казок: як і в "Тисяча і однієї ночі" згадуються імена історичних осіб, провідними є мотиви свободи, волі і відповідальності людини за свої вчинки, поширений складний монтаж різних казкових і новелістичних мотивів, а також особливих комічних сцен і характеристик. Наприклад, у збірнику "Тисяча і одна ніч" значну роль відіграє жанр короткого анекдота, який будується на комізмі несподіваності ("Рассказ о воре, обокравшем вора"), ця особливість властива і кримськотатарським казкам з анекдотичною основою ("О воре Амете и карманщике Ахмете")ⁱⁱⁱ, де винахідливий злодій у власних інтересах використовує людську тупість, він миттєво будує свої обдурювальні плани і успішно їх реалізує.

Збірник "Тисяча і одна ніч" набув великої слави у світовому літературному процесі, бо представляє інтерес у таких напрямках: пізнавальному, розважальному і естетичному. Великий фонд творів про далекі заморські країни, в яких тісно переплітаються фантастика і реальність, описи фантастичного характеру беруть початок з індо-іранських, грецьких та інших джерел, а відомості про далекі країни більше поступали від арабів, які реально брали участь у заморських подорожах. Мотив подорожі дуже поширений у кримськотатарській казці не тільки завдяки впливу збірника "Тисяча і одна ніч", цьому сприяли унікальне географічне положення Криму, торговельні і політичні зв'язки. Та не тільки відлуння казок Шахрзади, а й слов'янські фабульні елементи відчутні в кримськотатарських казках.

Одна із численних українських казок має назву "Мудра дівчина"^{iv}. Під такою ж назвою відома і татарська казка. Мудрість і справедливість не знає кордонів. Ці кращі якості втілені в образі головної героїні твору.

Особливого забарвлення надає цій казці загадка. В українській народній казці мудра дівчина спочатку допомагає своєму батьку-бідняку відгадати загадки:

Що на світі найпрудкіше? Що на світі найситніше? Що на світі наймиліше? Пан дуже розсердився, коли почув правильну відповідь, що "ситніше над усе – земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіш над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліш над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути". І загадав пан нові завдання, але розумна та кмітлива дівчина не тільки швидко і вміло знаходить вихід із нестандартних ситуацій, а й сама загадує панові такі завдання, які змушують його визнати свою поразку.

Татарська казка "Мудра дівчина" починається тим, що падишах для своєї забави вирішує випробувати мудрість дочки бідняка. Та гідно поводитися дівчина, розмовляючи з падишахом. "Я добре пам'ятаю, як увійшли ви в безвухий дім і спитали, де мої батьки. І я відповіла вам тоді, що мати моя пішла перетворювати небуття в буття, а батько – буття в небуття". Не зумів повелитель розгадати дивних слів дівчини, а розгадку вона дала просту. "Безвухий дім – це значить дім без сторожа. У той час, коли ти прийшов у нашу саклю, собаки при ній не було. Коли я відповіла, що мати пішла небуття перетворювати в буття, я хотіла сказати цим, що вона повивальна баба і пішла приймати немовля. А батько – дроворуб і вирушив до лісу рубати дрова, живі істоти перетворювати на неживі дрова".

Падишах (як і пан в українській казці) не може змиритися з мудрістю і сміливістю дівчини і наказує їй взяти сорок баранів і повернути їх через рік з сорока ягнятами. Але мудрість знову отримує перемогу.

Отже, в казці "Мудра дівчина" загадка є дуже важливим структурно-семантичним компонентом. Характер образності в загадках максимально конкретний і тісно пов'язаний з реальним навколишнім життям та побутом народу України і татарського народу. Творча фантазія, дотепність і народна спостережливість знайшли своє вираження саме в загадках. Основними рисами художньої форми загадок (і в татарській казці, і в українській казці) є сконденсованість думки і вислову, лаконічність і стислість. Загадки органічно увійшли в композицію казки "Мудра дівчина".

Казки кримських татар дійшли до нас у своєрідній формі. Народні оповідачі Мустаба Топал, Хатидже Умер, Іслям Халіль Демирджи, Ахтотай Куртбедін, Емір Усейя Ібрагімов, Айше Афзузова, Абібула Софу, Мемет Муртазаєв, Фатьма Хайбулла та інші зберегли у своїй пам'яті багато зразків народної творчості, чим здобули собі шану і славу^v.

На матеріалах казок, які увійшли до складу фольклорного збірника "Сказки й легенди татар Крима", С.Д. Коцюбинський зробив таку класифікацію кримськотатарської казки: казки романтичні та казки реалістичні. На підтвердження даної класифікації звертається увага на те, що для перших характерна фантастика, авантюрна побутова сюжету, персонажі майже позбавлені індивідуалізуючих рис. Така казка бере початок у легенді та іноді може піднятися до героїчної епопеї.

А в реалістичній казці фантастика виявляється слабко. Відсутня демонологія, індивідуалізовані персонажі, така казка має більше рис місцевого кримського середовища, вона переважно побутова, може мати анекдотичну основу і часто піднімається до сатири.

У цій класифікації багато позитивних рис, але немає єдиного початкового критерію. Класифікація умовна, бо серед казок є такі, що за своїми ознаками стоять на межі між двома типами казок.

Слід зазначити, що процес обміну фольклорними цінностями не припинявся навіть у складних історичних умовах. Епоха двохсотлітнього татарського рабства Київської Русі найменше досліджена істориками, але українські народні думи та історичні пісні стали важливими свідками подій тих часів, коли наша земля страждала від татарських набігів ("Зажирилась Україна, що нігде прожити", "Втеча Самійла Кішки з турецької неволі", "Дума про Марусю Богуславку" та інші). Тема захисту рідної землі була дуже поширена в героїчному епосі Київської Русі, а також у казках ("Кирило Кожум'яка")^{vi}.

У XV столітті Золота Орда занепадає, із неї виділяється Кримська Орда, яка знаходить підтримку турецького султана і вступає в союз із Москвою. Народна творчість кримських татар у цей період поповнюється творами, в яких зображуються саме ці події. Навіть такий жанр як казка, де відкриті безмежні простори для фантазії, містить у собі матеріали зі вказівкою на конкретних історичних осіб. У часи правління Крим-Гирей хана відбуваються події "Казки про щедрого хана і Мустафу Муждабу", хан Менглі-Гирей I згадується в "Казці про блудливого кадія", а турецький султан Сулейман II став одним із головних героїв "Казки про Бекрі Мустафу"^{vii}. Південний берег Криму належав Турецькій імперії протягом трьохсот років (1475-1774 рр.) і це не могло не позначитися на економічному та культурному житті не тільки кримських татар, а й слов'янських народів.

Відомо, що ще задовго до приєднання Криму до Росії (1783 р.) на території Литви та Польщі поселилась частина кримських татар. Після приєднання Криму до Росії, протягом 1783-1905 рр. сотні тисяч кримських татар емігрували до Турецької імперії. Під час Великої Вітчизняної війни велику кількість працездатного кримського населення німці погнали до Німеччини, частина з тих, хто вижив, так і не повернулася до Криму після війни. 18 травня 1944 року займає особливе місце в житті кримських татар. Ешелони "смерті" з жінками, дітьми, старими людьми рушили в напрямках до Середньої Азії та Сибіру. Депортація в Узбекистан, Таджикистан, Киргизію, Свердловську, Пермську, Костромську області та в Марійську АРСР не змогла знищити мову та культуру, народ вижив та повернувся до Криму після зняття несправедливих звинувачень.

Сьогодні декілька мільйонів кримських татар проживає в Туреччині, декілька тисяч осіло в США, а в Румунії, Болгарії та Польщі є місця компактного проживання десятків тисяч представників цього народу.

Життя в різних країнах світу диктує свої закони, але ніщо не може стерти з пам'яті і побуту народні звичаї, традиції та фольклорні твори.

Щоб зрозуміти народ, треба уважніше придивитися і прислухатися, яку науку отримують його діти. У кримських татар є дуже багато зразків народних висловів з глибоким філософським змістом. Ось деякі з них, які збереглися в казках і легендах:

"Світ безмежний і безмежні людські бажання, але могутності найсильнішої людини наступає кінець.

Моли пророка послати мир твоїй душі.

Не всяку річ купиш, не все візьмеш силою.

Слабка жінка, але коли рятує дитину – твердіша за камінь буває.

Краще брехню в собі вбий, ніж змію на дорозі.

Золота шукає людина, а золото – кожне слово її.

Не те гарне, що гарне, а те гарне, що серцю миле.

Цінуй час, не питай того, що тебе не стосується.

Найменший камінчик може змутити чистоту води кришталевого джерела.

Влада – прірва між людьми.

Мозолі на руках не забруднюють душу.

Шайтан знає, як кому вгодити, щоб потім краще посміятися.

Коли молода людина, то очі краще дивляться, ніж голова думає.

Чесним вчинком не всім угодиш.

Коли боїшся – завжди не любиш.

Є Аллах – є шайтан.

Бійся того, хто не боїться Бога.

Чесний заступається завжди за чесного, закоханий завжди захищає закоханого, а злодій злодія бачить здалеку і горою стає на його захист.

Час – решето, крізь нього пройде і бідність і багатство.

Таким чином, народна мудрість застерігає, передбачає, стверджує, навчає – допомагає жити й вижити.

ⁱ Крымско-татарско-русский словарь. – К., 1988.

ⁱⁱ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – 448 с.

ⁱⁱⁱ Сказки и легенды татар Крима: фольклорный сборник. – М., 1992. – 352 с.

^{iv} Мудрий оповідач / (Упорядн. І.П. Березовський) – К., 1969. – 268 с.

^v Сказки и легенды татар Крыма: ...Знач. праця.

^{vi} Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993., Т.1. – 392 с.

^{vii} Сказки и легенды крымский татар (сборник). – Симферополь, 1991. – 160 с.